
ԲԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(1880-ական թվականներ – 1914 թ.)

ՌՈՒՄԵՐՏ ԹԱԹՈՅԱՆ

Այն տարածքից, որտեղ 1870-ական թվականների վերջերին ստեղծվեց Բիթլիսի նահանգը, հայերի արտագաղթն ու պանդխտության մեկնելը դարերից եկող երևույթներ էին, սակայն 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո դրանք նոր թափ ստացան՝ պայմանավորված հետզհետե վատթարացող քաղաքական ու տնտեսական պայմաններով: Պանդխտությանն ու արտագաղթին նպաստող քաղաքական գործոններն էին՝ օսմանյան իշխանությունների և տեղի քրդական ցեղերի՝ հայերի նկատմամբ հետզհետե ուժգնացող հալածանքները՝ կոտորածները, հարստահարությունները (բռնություններ, սպանություններ, հրդեհումներ, հայերին պատկանող ունեցվածքի, անասունների կողոպուտ), օրինական ու ոչ օրինական հարկահանությունը, հողագրկման և ունեզրկման գործընթացները, ու այս ամենի արդյունքում՝ հայերի ընդհանուր անապահովության վիճակը: Նշված գործոնները մեծ դեր ունեցան, հատկապես, սուլթան Աբդուլ Համիդ II կառավարման տարիներին (1876–1909 թթ.) տեղի ունեցած ջարդերի և հայերի նկատմամբ քրդերի հարստահարությունների՝ նրա կողմից փաստացի քաջալերման արդյունքում:

Բիթլիսի նահանգից արտագաղթի և պանդխտության տնտեսական պատճառներն էին՝ երկրամասի աստիճանաբար խորացող ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական թերզարգացածությունը, դրանից բխող՝ հողագործության ու անասնապահության ցածր եկամտաբերությունը: Քաղաքական գործոններով էր հատկապես պայմանավորված հայերի տեղաշարժ-արտագաղթի գործընթացը, տնտեսական գործոններով՝ պանդխտության երևույթը:

Դեպքերին ժամանակակից, ծնունդով մշեցի Սարգիս Բդեյանը, ի մի բերելով Տարոնից և ընդհանրապես Բիթլիսի նահանգից արտագաղթի և պանդխտության պատճառները, արձանագրում է. «Շատեր որեւէ պատճառով մը կը կորսնցնէին իրենց ունեցածը, կամ սալաֆի՛ պատճառով, կամ տոկոսով պարտքի տակ կ'իյնա-

¹ Սալաֆ՝ հողի գրավադրում: Դրա մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Տեր-Կարապետեան. Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներու մէջ, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 28–29:

յին, կամ երկրագործություն է անպակաս փորձանքներու կ'ենթարկուէին. ինչպէս՝ մարախի, տաւարի ցաւ, երաշտ, և այլն, և յուսահատ վիճակի մը մէջ կը ստիպուէին դիմելու պանդխտութեան: Իսկ 1890 էն յետոյ, գաղթականութիւնը ընդհանուր երեւոյթ դարձաւ, ամենամեծ մասով՝ երկրէն հեռանալու, փախչելու դիտաւորութեամբ, հարստահարութենէ ազատելու, իր կեանքը փրկելու համար²:

Դրա հետ մեկտեղ պետք է արձանագրել, որ 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո երկրում սահմանադրական կարգերի հաստատման, արդուլիաւմիդյան ճնշումների մթնոլորտի թուլացման և արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքի որոշակի աշխուժացման պայմաններում, արտագաղթի ու պանդխտության գործընթացներին զուգահեռ նկատվեցին դեպի Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի նահանգներ հայրենադարձության միտումներ, հատկապէս, Կովկաս պանդխտության մեկնած և/կամ արտագաղթած հայերի շրջանում:

Ստորև փորձենք դիտարկել 1880-ական թվականներից 1914 թ. Բիթլիսի նահանգի հայ բնակչության միգրացիոն գործընթացների երեք դրսևորումները՝ արտագաղթ, արտագնա աշխատանքի մեկնում (պանդխտություն) և ներգաղթ (հայրենադարձություն)³:

Ա. Արտագաղթ

Ինչպէս արդէն նշեցինք, Բիթլիսի նահանգի հայերի տեղաշարժ-գաղթերը պայմանավորված էին և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական պատճառներով: Եթէ քաղաքական պատճառները, հատկապէս, իրենց ամբողջ ուժգնությամբ դրսևորվեցին Արդուլ Համիդի իշխանության տարիներին՝ մինչև 1908 թ., ապա տնտեսական գործոնները դեր ունեցան ուսումնասիրության ամբողջ ժամանակաշրջանում:

Այսպէս, 1890-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստան այցելած անգլիացի ճանապարհորդ Հենրի Լինչը արձանագրում էր, որ Բիթլիսի նահանգից հայերի արտագաղթի թափը փոփոխական է իր ուժգնությամբ՝ կախված այն բանից՝ բերքը լա՛վ է, թե՛՝ աղետալի, իսկ քրդերը քաջալերվա՞ծ են, թե՛՝ զսպված: Նա նշում էր, որ նահանգում իր մնալու ժամանակ բազմաթիվ շրջանների հայ գյուղացիներ ջանքեր էին գործադրում իրենց պարտքերը մարելու և երկրից հեռանալու թույլտվություն ստանալու ուղղությամբ⁴:

² Մ. Բդէեան, Մ. Բդէեան. Հարազատ պատմություն Տարօնոյ, իւմբ. Աղան Տարօնեցի, Գահիրէ, 1962, էջ 29:

³ Թեև պետք է ընդունել, որ սկզբնադրյուններում ոչ միշտ է առկա գաղթի և պանդխտության երևոյթների տարանջատումը:

⁴ Տե՛ս H.F.B. Lynch. Armenia: Travels and Studies, Volume II: The Turkish Provinces, London, 1901, p. 426.

Աշխարհագրական առումով կարելի է առանձնացնել Բիթլիսի նահանգի հայ բնակչության գաղթի երեք ուղղություններ՝ ներնահանգային, հարևան նահանգներ, Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններ և դեպի արտերկիր: Հայ բնակչության զանգվածային ներնահանգային և դեպի հարևան նահանգներ շարժ է նկատվում, հատկապես, Սասունի՝ 1894 և 1904 թթ. ապստամբությունների և համիդյան կոտորածների ժամանակ, երբ սեփական կյանքը փրկելու նպատակով փախուստի էին դիմում ու փախստական դառնում, օսմանյան բանակի պատժիչ գործողությունների թիրախ՝ հայաբնակ բնակավայրերի հայերը: Ներնահանգային շարժերը, որպես կանոն, կարճաժամկետ բնույթ ունեին. կոտորածների դադարից և հարաբերական անդորրի հաստատումից հետո բնակչության մեծ մասը վերադառնում էր լքված բնակավայրեր⁵:

Ավելի տևական էր քրդերի սիստեմատիկ հարստահարությունների հետևանքով իրենց բնակավայրը թողած հայերի արտագաղթը: Քրդերից պաշտպանություն գտնելու նպատակով հայ բնակչությունը տեղափոխվում էր կամ տվյալ շրջանի կենտրոնական բնակավայր, կամ հարևան՝ ավելի խոշոր հայկական բնակավայրեր, կամ նահանգի սահմաններից դուրս դեպի երկրի հյուսիս-հյուսիսարևելյան շրջաններ՝ Էրզրումի նահանգի՝ Բիթլիսի նահանգին սահմանակից (հատկապես Խնուս) և/կամ Ռուսաստանին մոտ շրջաններ (Բայազետի գավառ), կամ արտերկիր՝ Ռուսաստան ու ԱՄՆ⁶:

1880–1890-ական թվականներին հայերի կողմից լքվեցին Բիթլիսի նահանգի տասնյակ բնակավայրեր: Այսպես, 1902 թ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանի կարգադրությամբ Օսմանյան կայսրության, այդ թվում՝ Բիթլիսի նա-

⁵ Այսպես, բրիտանական դիվանագիտական զեկուցագրերից մեկում նշվում է, որ 1894 թ. Սասունի ապստամբության ժամանակ Տալվորիկի փախստական հայերն ապաստան էին գտել Փսանքի հայկական գյուղերում, անգամ Դիարբեքիրի նահանգում և արդեն 1895 թ. գարնանը սկսել էին վերադառնալ իրենց հայրենի բնակավայրեր (տե՛ս Turkey №1 (1895), Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey Events at Sassoon, and Commission of Inquiry at Moush – presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty; September 1895, London, 1895, p. 132): Բրիտանացի դիվանագետ, Սասունի դեպքերը քննող հանձնաժողովում Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ Համոնդ Սմիթ Շիֆլին հաղորդում է, որ 1895 թ. ամռան դրությամբ ջարդի ընթացքում ավերված Սասունի Տալվորիկի, Վերին Գավառի, Գավառի և Շատախի քսանչորս հայաբնակ գյուղեր էին վերադարձել 6.000–7.000 սասունցի հայեր (նշված շրջանների բնակչության թիվը նախքան Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերը, ըստ նույն հեղինակի, մոտ 10.000 շունչ էր) (նույն տեղում, էջ 204):

⁶ Բիթլիսի նահանգից հայերի՝ քրդական ճնշումներից փրկվելու նպատակով ռուսական սահմանին մոտ տեղափոխվելու փաստն արձանագրում է Հ. Լինչը (տե՛ս H. F. B. Lynch. Նշվ. աշխ., էջ 426):

հանգի հայկական թեմական իշխանությունների կողմից անցկացված հայ բնակչության «վիճակագրության» տեստրակներում և տեղեկագրերում իրենց հայ բնակչությունից զուրկ էին նշվում Խուրի հետևյալ 14 բնակավայրը՝ Գործվար, Պարծղենք, Տափ, Մխուրս, Կոտրշկանք, Փիրիվանք, Ռաբաթ, Փարիզանք, Հավաստիկ, Դառնձի կհոռ, Խիվերք, Թաղ, Խաչթաղ, Ակներ⁷: Գենջի գավառակում որպես «այժմ քրդաբնակ» էին նշվում հետևյալ ութ բնակավայրը՝ Հովիտ, Շարկիր, Կինձ, Քարուտ, Վերսքք, Կարմիր վանք, Բողբար, Ավերբերդ⁸: Սղերդի գավառի Սղերդի գավառակում նախկինում հայաբնակ էր նշվում Փաթան գյուղը, Էրուհի գավառակում՝ 17 բնակավայր (Միլիանս, Փլվելյա, Պեշի, Տերե Սերե, Կովիթա, Չարխիա, Կուրճիտա, Քերի, Տերե Հասթա, Գավլե Շուխա, Ավանս, Թերհան, Շերիքա, Հրլելյա, Քիաշե, Նիտ, Քելհոք), Շիրվանի գավառակում 1895 թ. կոտորածների արդյունքում հայաթափված և 1902 թ. դրությամբ տաճկաբնակ էին նշվում 21 բնակավայր (Տարզըն, Շրմելյան, Պեյթհարուն, Տեր Բապան, Սեմատար, Մուրատ, Պեմլյա, Կունտո, Ներպան, Հավել, Ռրճլե, Ռրճլաի, Հարոնք, Սոգ, Սեֆոր, Փուլ, Մեզրե, Ղարուն, Սաք, Ֆելունս, Ալենգա): Խարզանի գավառակում հիշատակվում է 28 հայաթափված բնակավայր (Հրլլար, Բեյթ Համն, Մալաց, Մուլան, Թափի, Կանրշրքք, Ղարֆաս, Տերբեսա, Պաճրֆթ, Մելքա, Տելան, Պաշտրըմ, Հաֆրգ, Գանիգուլ, Ջենկովիլ, Կոլամասի, Ճրմզարկ, Սեյտ Մերիամ, Մերձե, Մելիա, Կրրկոլրգ, Տուվիք, Բզեզի, Բիրհապիպ, Սրլեվանք, Սեր Խոշի, Գայնտար, Գոմրք)⁹:

Համիդյան կոտորածների տարիներին մեծապես տուժեց Խիզանի գավառակի հայ բնակչությունը: Ըստ Աղթամարի Խաչատուր կաթողիկոսի՝ 1895 թ. դեկտեմբերի 19-ի տեղեկագրի՝ Խիզանի գավառակի Խիզանի շրջանի գյուղերում կոտորած-

⁷ Տե՛ս «Վիճակագիր Մշոյ Առաջնորդական բոլոր թեմին – վարժարանաց, եկեղեցեաց, վանօրէից, վկայարանաց, շէն եւ աւեր (ի դաշտ Մշոյ եւ շրջակայս) – Մատրանց, Նուիրական տեղեաց, բնակչութեան Աւանայ եւ Շինից եւ Եկեղեցական պաշտօնեից Հավաքեալ ըստ հրահանգի Ազգ. Պատրիարքարանի 1902 Յունվ. 5 եւ Յունիս 21 թի Շրջաբերական Գրութեանցն Գեր. Պատր. Փոխանորդ Տ. Խոսրով ծ. վրդ. Պէրիկեան».– Հ. Յ. Դաշնակցության Բոստոնի արխիվ, Անձնական գրութիւններ, Տէր-Կարապետեան Գեղամի (Տատրակ) ֆ., պահ. 16, դ. 1, էջ 153:

⁸ Նույն տեղում, էջ 180:

⁹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 1856, թ. 4, 5, 7, 8–12 («Վիճակագրութիւն Սղերդի եւ իր թեմերուն, 12 մարտ, 1902»): Բնակավայրերի անունների գրությունը տալիս ենք ըստ սկզբնաղբյուրի: Համեմատության համար՝ Սղերդի, Բարվարի, Շիրվանի, Էրուհի հայաբնակ բնակավայրերի ցուցակը տե՛ս Գ. Մ. Բադալյան. Արևմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ եղեռնի նախօրէին: Մաս յոթերորդ: Բիթլիսի նահանգի հարավ-արևելյան գավառները.– «Վեմ համահայկական հանդես» (Երևան), Ը (ԺԴ) տարի, 2016, թիվ 4, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ XIX–XXIX:

ներին զոհ էր գնացել 400, Սպարկերտի շրջանում՝ 298, Ստորին Կարկառում՝ 68 հա¹⁰: Կողոպտվեցին Խիզանի գավառակի հայաբնակ գյուղերի մեծ մասը, 29 հայաբնակ գյուղերի հայ բնակչությունը բռնի մահմեդականացվեց¹¹: Այս աղետն էլ ավելի խթանեց գավառակից հայերի՝ ներքին (դեպի Մուշ, Մանագլերտ և Բուլանըխ) ու արտաքին (դեպի Ռուսաստան) արտագաղթը, գործընթաց, որը սկիզբ էր առել դեռևս XIX դարի կեսերից և չդադարեց մինչև Մեծ եղեռնը¹²:

Ինչպես Արևմտյան Հայաստանի այլ նահանգների, այնպես էլ Բիթլիսի նահանգի հայ բնակչության մշտական արտագաղթի հիմնական ուղղություններն էին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները և Ռուսական կայսրությունը: Բիթլիսի նահանգից հայերի՝ դեպի ԱՄՆ արտագաղթին նպաստեցին XIX դ. կեսերին Մուշ և Բիթլիս քաղաքներում ավետարանական համայնքների հաստատումն¹³ ու ամերիկյան բողոքական միսիոներների կրթական գործունեությունը¹⁴: Բիթլիսում հաստատված ամերիկյան միսիոներներից մեկը 1887 թ. թվագրված իր զեկուցագրում նշում էր, որ բողոքական ուսումնական հաստատությունների հայ ուսանողներից և ուսուցիչներից շատերը մեկնում են ԱՄՆ՝ Կալիֆորնիայում փող վաստակելու ակնկալիքով. «Այստեղի խեղճ, ծեծված մարդկանց կարծիքով գնացողները մեծ կարողության տեր են դառնում կամ աներևակայելի մեծ աշխատավարձ են ստանում: Երևակայությունը գրգռող վառ պատմությունները քաջալերում են երիտասարդների մեջ արտագաղթը, ինչին նպաստում է նաև նրանց կողմից անզլերենի իմացությունը»¹⁵:

Աբդուլ Համիդի վարչակարգը շատ դեպքերում ձգտում էր խոչընդոտել հայերի՝ դեպի ԱՄՆ արտահոսքը՝ երկյուղ կրելով, որ նրանցից ոմանք ԱՄՆ քաղաքա-

¹⁰ Տե՛ս «Արարատ» (Էջմիածին), ԲԹ տարի, 1896, փետրվար, էջ 246:

¹¹ Տե՛ս Մշո թեմի առաջնորդական փոխանորդ Վարդան վարդապետ Հակոբյանի՝ 1895 թ. դեկտեմբերի 26-ով թվագրված տեղեկագիրը. – Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Կազմ., խմբ. և առաջաբ.՝ Ս. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Երևան, 1991, էջ 131–135:

¹² Տե՛ս նաև Գ. Մ. Բաղալյան. նշվ. հոդվ., էջ VII–XIX:

¹³ 1855 թ.՝ Մուշում (տե՛ս Կ. Սասունի. Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Պէրոյթ, 1956, էջ 304), 1864 թ.՝ Բիթլիսում (տե՛ս R. Mirak. Torn Between Two Lands, Armenians in America, 1890 to World War I, Cambridge, Massachusetts, 1983, p. 42):

¹⁴ Նշված ժամանակաշրջանում Բիթլիս քաղաքում գործում էին ավետարանական համայնքին պատկանող երկու գիշերօթիկ վարժարան՝ նախատեսված առանձին աղջիկների ու տղաների համար, ինչպես նաև՝ ամերիկյան որբանոց [կրթարանների ցանկը տե՛ս Յուշարձան հայ ավետարանականաց և ավետարանական եկեղեցիոյ (Քննական ծանօթութիւններով), գրեց՝ վեր. Կ. Պ. Ատանալեան, Ֆրեզնո, Կալիֆորնիա, 1952, էջ 472–474]:

¹⁵ R. Mirak. Նշվ. աշխ., էջ 42:

ցիությունն ձեռք բերելուց հետո կարող են վերադառնալ և հեղափոխական գործունեություն ծավալել՝ որպես ԱՄՆ քաղաքացիներ օժտված լինելով համապատասխան անձեռնմխելիությամբ¹⁶: Հայերի արտագաղթը դեպի ԱՄՆ սահմանափակվելու քայլերից էր 1892 թ. կեսերին Օսմանյան Թուրքիայի նավահանգիստներ ճանապարհորդական թույլտվությունների՝ թեսքերենների, տրամադրելու կարգի խստացումը¹⁷: Բիթլիսի նահանգից հայերի արտագաղթը դեպի ԱՄՆ աճի միտումներ դրսևորեց 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո, երբ վերացվեցին երկրից դուրս մեկնելու՝ արդուլհամիդյան վարչակարգի կողմից սահմանափակումները¹⁸:

Դեպի ԱՄՆ և Ռուսաստան հայերի արտագաղթը մեծ ծավալներ ընդունեց հատկապես համիդյան կոտորածների տարիներին: 1894–1896 թթ. Այսրկովկասի տարածք ներգաղթեցին հազարավոր արևմտահայեր: 1896 թ. միայն Կարսի մարզում գաղթականների ընդհանուր թիվը կազմում էր 12.334 շունչ՝ հիմնականում Էրզրումի և Վանի նահանգների՝ Ռուսական կայսրությանը սահմանամերձ շրջաններից հայեր¹⁹: Գաղթական այս բազմության մեջ, անշուշտ, պատկանելի թիվ պետք է կազմեին նաև Բիթլիսի նահանգի արևելյան շրջաններից (Մանազկերտ, Բուլանջի) հայ փախստականները:

Արդուլ Համիդի վարչակարգի կողմից իրականացվող հակահայկական քաղաքականության՝ Վանի և Բիթլիսի նահանգների հայ բնակչության համար ժողովրդագրական հետևանքների ամփոփ պատկերն է տալիս դեպքերին ժամանակակից, 1895–1899 թթ. Վանում Ռուսաստանի փոխհյուպատոս Վ. Մանսկին. «1894–1896 թթ. Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների սահմաններում տեղի են ունեցել բավականին էական փոփոխություններ բնակչության տեղաշարժի մեջ: Հազարավոր հայեր գնացել են մասամբ Ռուսաստան, մասամբ Պարսկաստան, մասամբ վերաբնակվել են մի կազայից (գավառակ– Ռ. Թ.) մյուսը: Բնձ հայտնի են ընտանիքներ, որոնք անգամ տեղափոխվել են Ամերիկա: Որոշ կազաներ գրեթե ամբողջությամբ զրկվել են իրենց նախկին հայ բնակչությունից, որի փոխարեն մասամբ այլ կազաներից,

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 43:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 46:

¹⁸ Տե՛ս Մ. Բդեկեան, Մ. Բդեկեան. նշվ. աշխ., էջ 28:

¹⁹ Տե՛ս А. Амбарян. Численность и национальный состав §временно-проживающих в Закавказье и Восточной Армении в 1914 г.– §Вестник общественных наук| АН АрмССР, 1979, № 8, с. 38. Տե՛ս նաև Մ. Մալխասյան. Կարսի մարզի բնակչությունը, Երևան, 2015, էջ 32:

մասամբ այլ վիլայեթներից և մասամբ անգամ Պարսկաստանից տեղափոխված քրդեր են հայտնվել²⁰:

Բ. Հայ արական բնակչության արտագնա աշխատանքի մեկնելը (պանդխտություն)

Վերն արդեն նշել ենք, որ Բիթլիսի նահանգից հայ արական բնակչության արտագնա աշխատանքի մեկնելու (պանդխտության) երևույթը գլխավորապես պայմանավորված էր տնտեսական գործոններով:

Նահանգի հայ բնակչության գլխավոր զբաղմունքը գյուղատնտեսությունն էր: Հողագործությամբ ու անասնապահությամբ զբաղվող հայերի մեծ մասը գտնվում էր ծանր պարտքերի տակ, և պանդխտությունը դիտվում էր դա թոթափելու հիմնական միջոցներից մեկը: «Տարօնցի հայք ամենն ալ գրեթե պարտուց տակ ընկճուած են, ստակի տէր մարդ դժուարին է գտնել մեջերնին, իրենց պարտք ընդհանրապես տաճիկներու և քրդերու է ծանր տոկոսով»²¹,– նշվում է 1890-ական թվականներին վերաբերող մի վկայության մեջ: Որպես պարտքի կուտակման պատճառ՝ առանձնացվում էին «երկրագործութեան անյաջողութիւնները և հարստահարութիւնները»²²: Հայը դիմում էր պանդխտության «...պարտքէն ազատելու և ապրելու ճար մը գտնելու յուսով, ուր կամ ...կը մեռնի կամ քանի մը տարիէն կը վերադառնայ քիչ ստակով և կամ ձեռնունայն, և պանդխտութիւնը, որուն արդէն վարժուած կըլլայ, երկրագործութենէն լաւ համարելով՝ նորէն շուտով կը վերադառնայ, մինչև որ պանդխտութեան գոհ ըլլայ»²³:

Պանդխտության պատճառների մեջ իրենց դերն էին խաղում նաև սուբյեկտիվ գործոններ՝ արագ և գյուղատնտեսության զբաղմունքի համեմատ՝ ավելի հեշտ եկամուտ ստանալու ձգտումը: «Գիւղացին ամբողջ տարին կ'աշխատէր և հազիւ կրնար հագուստի մը գինը ճարել և իր ընտանիքի անդամներուն մերկութիւնը ծածկել, մինչդեռ տեսաւ, որ ոմանք Պոլիս կ'երթան, անկից Աթենա, կամ ուրիշ տեղ մը և օրական 10–20 դրուշ կը շահին: ... Ան հաշիւ չ'ընէր թէ մարդը կըրնայ գործ չըգտնել, կըրնայ հիւանդանայ, կըրնայ որեւէ դժուարութեան հանդիպիլ...»²⁴,– գրում է Ս. Բդեյանը:

²⁰ В. Т. Маевский. Военно-Статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилаетовъ. Статистическій очеркъ. Тифлисъ, 1904, с. 194.

²¹ Մշոյ աշխարհ.– «Լուսնայ» (Տիֆլիս), 1899, № 1, էջ 122:

²² Նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում, էջ 123:

²⁴ Տե՛ս Ս. Բդեյան, Ս. Բդեյան. նշվ. աշխ., էջ 28:

Հայտնի գրող և հրապարակախոս Րաֆֆին դեռևս 1875 թ. հետևյալ կերպ էր նկարագրում երևույթը. «Գաղթականության հարցը ամենագլխավոր տեղն է բռնում Տաճկաստանի հայերի վիճակի մեջ: Ամեն տարի հազարավոր երիտասարդներ Վանից, Մուշից, Բաղեշից, Կարինից և այլ գաւառներից դիմում են դէպի Կ. Պոլիս իրենց ընտանիքի համար ապրուստ շահելու: Այդ հոսանքը գնալով աւելի ընդարձակ քանակութիւն է ստանում, քանի նոյն երկրներում ժողովրդի ապրուստի հնարները դժուարանում են»²⁵:

Բիթլիսի նահանգից պանդխտության հիմնական ուղղություններն էին Կովկասը, որտեղ գնում էին նահանգի արևելյան շրջաններից հայերը, Պոլիսն ու Զմյուռնիան՝ նահանգի արևմտյան շրջանների հայերի նախընտրելի ուղղությունն էր, Կիլիկիան և Հալեպը՝ այդ ուղղություններով էլ մեծ էր Սասունի ու Սասունից հարավ ընկած այլ շրջանների հայության հոսքը²⁶:

Մշեցի և սասունցի պանդխտները, չլինելով որևէ արհեստի տեր, որպէս ոչ որակյալ աշխատուժ, իրենց պանդխտության վայրերում ներգրավված էին ամենաձանր աշխատանքների մեջ՝ հիմնականում ծառայելով որպէս բեռնակիրներ մայրաքաղաքի և ծովեզրյա առևտրային այլ քաղաքների նավահանգիստներում, օրավարձու բանվորներ՝ փոքրում ու ջրաղացներում (Հալեպ), երկաթգծի շինարարության մեջ (Կիլիկիա) և այլն:

Մուշի տարբեր բնակավայրերից պանդխտության աշխարհագրության մասին պատկերացում է տալիս Ս. Բդեյանի հուշերից հետևյալ հատվածը. «Այդ շրջանին զանազան կեղրոններու մէջ, բեռնակրութեան որոշ դիրքեր Մշեցուց ձեռքը մնացած էին: ... Պոլսոյ մաքսատան բանուորներուն մէջ մեծ թիւ մը կը կազմէին Մշեցի ջրհանկիրները և անուն հանած էին իրենց կռուազանութեամբ: ... Շատ մը վաճառատուններու պահապաններն էին Մշեցիները: Իզմիրի մէջ, կարգ մը հայ վաճառականներու քով՝ նորէն Մշեցիներ տեղաւորուած էին իբրեւ բեռնակիր և պահապան: Սպարթալիի, Սիվրիսարեանի, Պաքրբաճեանի, եւ այլն, խաներուն մէջ բաւական թիւով Խասգիւղցիներ, Արաղցիներ կ'աշխատէին: Էտիրնէ, քանի մը շոգեշարժ ջրաղացներու մէջ կ'աշխատէին Արտօնքցիներ, Խարսեցիներ, Վարդենիսցիներ: Տէտէաղաճ, իբրեւ նաւահանգիստ, բաւական թիւով գիւղացիներ կ'աշխատէին: Հոս աւելի յարմար գետին մը գտան ընտանիքով հաստատուելու համար: ... Շատերը ցրուած են Պուլկարիոյ զանազան քաղաքները և կայարանները, ուր որ

²⁵ «Մշակ» (Թիֆլիս), 16. I. 1875:

²⁶ Դեպի Հալեպ սասունցիների պանդխտության մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Քէշիշեան. Սասուն-Հալեպ պատմական առնչություններ. սասունցիներ Հալեպի մէջ. – «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս» (Պէրոյթ), հ. ԻԴ, 2004, էջ 93–138: Տե՛ս նաև՝ Լ. Vahram Shemassian. The Sasun Pandukhts in Nineteenth-Century Aleppo. – Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush, R. Hovannisian (ed.), Costa Mesa, Calif., 2001, pp. 175–189.

կրցած են գործ գտնել: ... Նոյնպես մեծ թիւով Մշեցիներ կը գտնուէին Ռումանիոյ Կալաց, Իպրայիլ և Ճորճովա քաղաքներուն մէջ²⁷:

Պանդուխտները, որպէս կանոն, իրենց կյանքն անցկացնում էին ծայրահեղ թշվառության մէջ՝ կենցաղային տարրական պայմաններից զուրկ նկուղային կացարաններում՝ հաճախ իրենց տալով գինեւորության, ծխամոլորության ու խաղամոլության: Նման ապրելակերպը, անշուշտ, հանգեցնում էր պանդուխտների բարձր մահացության մակարդակի: Այսպէս, 1900-ական թվականների սկզբներին Հալեպում սասունցի պանդուխտների կյանքը նկարագրող մի վկայությունում կարդում ենք. «Սասունցիք փութերու վատառողջ մթնոլորտին տակ կեղտոտ ու անխնամ կեանք մը վարող դժբախդ արարածներէ կազմուած են, որոնք հակառակ իրենց զօրաւոր հսկայ կազմին, հետզհետէ կը ծիրին ... եւ անհամար զոհեր կուտան, իսկ նիւթապէս ալ իրարու դէմ մրցելով իրարու կը վնասեն եւ շահածնին եւս վաշխառուներու քսակը կը լեցնեն ... այս խեղճերը իրենց տգիտութեան հետ խաղամոլ, ծխամոլ ու գինեւոր ալ են²⁸»:

Հալեպ պանդխտության մեկնած սասունցիները «գետնափոր նկուղներու տամուկ անկիւնները կեանք վարելով, տարածամ կը գառամին ու կը կորսնցնեն իրենց առողջութիւնը»: Որպէս հետևանք՝ նրանց մահվան տարիքի միջին թիվը 27-ից չէր անցնում²⁹:

Պանդխտությունը բազմաթիվ դժվարություններով ուղեկցվող զբաղմունք էր: Պանդուխտի վաղվա օրվա անորոշությանն ու մտահոգությանը զումարվում էր անվտանգության ի սպառ բացակայությունը: Նրանցից շատերը ճանապարհին հարձակման էին ենթարկվում, ձերբակալվում, սպանվում, վիրավորվում: Մանավանդ վտանգավոր էր ռուս-թուրքական սահմանն անցնելը, ինչը շատերին չէր հաջողվում, և ամիսներ շարունակ նրանք մուրացկանի վիճակում թափառում էին սահմանամերձ շրջաններում: Պանդխտությունից վերադարձողներին սպառնում էր ճանապարհին ոչ միայն կողոպտվելու, իրենց վաստակած փողից, այլ հաճախ նաև կյանքից զրկվելու վտանգը: Բազմաթիվ պանդուխտներ այդպէս էլ չէին կարողանում կամ չէին ուզում վերադառնալ՝ համարելով նահանգից ընդմիջտ հեռացած հայերի թիվը³⁰:

Բիթլիսի նահանգից հազարավոր հայերի համար պանդխտության հիմնական ուղղություններից էր Կ. Պոլիսը: Անվանի հայագետ Հրաչյա Աճառյանի տվյալնե-

²⁷ Մ. Բդէէան, Մ. Բդէէան. նշվ. աշխ., էջ 27-28:

²⁸ Տէ'ս Վ. Քէշիշէան. նշվ. հոդվ., էջ 128:

²⁹ Նոյն տեղում:

³⁰ Մ. Պողոսյան. Պատմագիտական ուսումնասիրություններ: Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 1, Երևան, 2008, էջ 315-316:

րով՝ Սկյուտար թաղամասի հայ բնակչությունն ի սկզբանե կազմված էր Մուշից գաղթած հայերից³¹:

XIX դարի 90-ական թվականներին Կ. Պոլսի մեջ կար 60.000 հայ գաղթական, որոնք, ըստ իրենց նախկին բնակության վայրերի, մասնագիտացած էին տարբեր զբաղմունքների մեջ: Այսպես, ակնեցի հայերի հիմնական զբաղմունքն էր սեղանագործությունը, վանեցիների՝ բեռնակրությունն ու խոհարարությունը, մշեցիների՝ բեռնակրությունը, կեսարացիների՝ որմնադրությունը և ներկարարությունը, սեբաստացիների՝ բաղնեպանությունը, երզնկացիների՝ սուրճի վաճառքը³²:

Կ. Պոլիս մեկնած պանդուխտներից շատերը ծայրահեղ թշվառ կյանք էին վարում, սովի, զրկանքների և հիվանդությունների զոհ էին դառնում մայրաքաղաքի քարվանսարանների, բաղնիքների ու սրճարանների նկուղների «մութ և գաղջ պատերի մեջ»³³:

Հայ համայնները՝ որպես Կ. Պոլսի հայ բնակչության առավել անպաշտպան և խոցելի խումբ, Բանկ Օտոմանի գրավման գործողությունից հետո՝ 1896 թ. օգոստոսի 26–29-ին, մայրաքաղաքում տեղի ունեցած ջարդերի հիմնական թիրախներից էին՝ տալով մեծ թվով զոհեր: Դեպքերին ժամանակակից գերմանացի լրագրող Մագրա Նեյմանը գրում է. «Համայնները Բիթլիսի, Վանի, Խարբերդի վիլայեթների հողագործ բնակչության թարմ ուժերն էին, որոնք քրդերի ճնշումների և թուրք պաշտոնյաների զոհողականության հետևանքով կտրվել են իրենց սնող հողից: Ամեն տարի հազարներով նրանք ձգտել են Կոստանդնուպոլիս, Ջոնուսիա և եվրոպական ու ասիական Թուրքիայի այլ ծովեզրյա քաղաքներ՝ ծանր ֆիզիկական աշխատանքով վարձատրվելու նպատակով ... 1896 թ.՝ Կոստանդնուպոլսում համայնների կոտորածից հետո, թուրքերը ստիպված էին նրանց (առժամանակ – Ռ. Թ.) փոխարինել քրդերով»³⁴:

Մուշից մեկնած պանդուխտները երկար ժամանակ՝ երբեմն վեց-յոթ և ավելի տարիներ, չէին վերադառնում հայրենի բնակավայրեր, հաճախ իրենց մասին չէին տեղեկացնում անգամ սեփական ընտանիքներին: Տեղական հայ եկեղեցական կառույցները քայլեր էին ձեռնարկում՝ խնդրին լուծում տալու համար: Այսպես, 1899 թ. Մշո վիճակի առաջնորդական տեղապահ Բաբկեն ծայրագույն վարդապետ Կյուլեսերյանը շրջաբերական նամակով հատուկ դիմում է գավառից երկար ժամանակով բացակա հայ պանդուխտներին՝ նրանց հորդորելով սեփական որպիսության մասին լուր ուղարկել իրենց կանանց: Շրջաբերականում ասվում էր, որ ե-

³¹ Հր. Աճառյան. Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002, էջ 631:

³² Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Ս. Բդէեան, Ս. Բդէեան. նշվ. աշխ., էջ 27:

³³ Տե՛ս Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.), հ. 2, Երևան, 2003, էջ 117:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 116:

թե երեք ամսվա ընթացքում պանդուխտները նման նամակներ չուղարկեն, ապա տեղապահն իրեն իրավունք է վերապահելու անգամ նրանց կանանց արտոնել վերստին ամուսնանալ³⁵:

Բիթլիսի նահանգից հայերի արտագաղթի և պանդխտության ամբողջական վիճակագրություն գոյություն չունի: Առկա են տվյալներ առանձին բնակավայրերից, լավագույն դեպքում՝ առանձին գավառակների հայաբնակ գյուղերից պանդուխտների թվի վերաբերյալ: Մյսպես, 1883 թ. Արևմտյան Հայաստանի նահանգներով ճանապարհորդած հայ ազգագրագետ և մանկավարժ Մանուել Միրախոբյանը նշում է, որ Մշո դաշտի խոշոր հայկական բնակավայրերից մեկից՝ Խասգյուղից, Կ. Պոլիս էր պանդխտել մոտ 400 մարդ (գյուղում նա հաշվում է 300 տուն հայ), իսկ համաձայն 1913–1914 թթ. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի³⁶ տվյալների՝ Խաս գյուղից պանդուխտների թիվը 380 էր (340 տուն հայ)³⁷: 1880-ական թվականների վերջերին միայն Հունաստանի Կորնթոսի պարանոցի ջրանցքի կառուցման աշխատանքներում ներգրավված էր 2.000–3.000 մշեցի պանդուխտ³⁸:

Մեծ եղեռնի նախօրյակին Բիթլիսի նահանգից պանդխտության ծավալների մասին պատկերացում են տալիս Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից 1913–1914 թթ. կազմակերպված մարդահամարի տվյալները: Հարցաթերթի հարցերից մեկը վերաբերում է պանդուխտների թվին: Նույն հարցաթերթի՝ «ընդհանուր ծանոթություն» սյունակում առաջարկվում էր նաև նշել, թե հատկապես որ երկրնե-

³⁵ Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ» (Զմյուռնիա), 15. XI. 1899 («Ընկեցիկ անայր կիներ»): Արձագանքելով խնդրին՝ 1900 թ. սկզբին «Մշեցի պանդուխտներու լքեալ կիները» հոդվածով է հանդես գալիս նաև ծնունդով մշեցի, անվանի մտավորական Գեղամ Տեր-Կարապետյանը [տե՛ս «Ծաղիկ» (Կ. Պոլիս), 14. I. 1900, 15. I. 1900]:

³⁶ «Մարդահամար» եզրույթն օգտագործում ենք որոշակի վերապահությամբ՝ հետևելով սկզբնաղբյուրին: Օսմանյան կայսրությունում ինչպես օսմանյան կառավարության, այնպես էլ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից անցկացվող բնակչության հաշվառման միջոցառումները չեն համապատասխանում ժամանակակից մարդահամարներին ներկայացվող պահանջներին (միասնական ծրագիր, ընթացակարգ, միաժամանակություն, ընդգրկունություն և այլն):

³⁷ Տե՛ս Մ. Միրախոբեան. Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, Մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 45–46, տե՛ս նաև Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միության (ՀԲԸՄ) Նուբարյան գրադարանի արխիվ (Փարիզ), APC/BNu, DOR 3/3, f. 58: 1913 թ. հայկական մամուլում շրջանառվող մեկ այլ տվյալով Խասգյուղից պանդուխտների թիվը շուրջ 600 էր՝ 400 տուն հայ բնակչության պայմաններում (տե՛ս «Մշակի» խմբագիր Հ. Առաքելյանի «Թիրքահայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը» ակնարկը, «Արօր. միամսեայ հանդէս. Ընդհանուր գրական, գիտական-ժողովրդական եւ խաղաղասիրական», IV տարի, 1913 թ. դեկտեմբեր, էջ 77):

³⁸ Տե՛ս Մ. Բդէեան, Մ. Բդէեան. նշվ. աշխ., էջ 27:

րում են գտնվում տվյալ շրջանից պանդուխտները: Համաձայն հավաքված տվյալների՝ Մուշի գավառի Սասունի գավառակում հաշվառվել էր 706 պանդուխտ. որպես պանդխտության վայր գրեթե բացառապես նշվել էր Հալեպը³⁹:

Բիթլիսի գավառի Բիթլիսի և Խլաթի գավառակներում հաշվառվել էր 4.449 պանդուխտ (համեմատության համար՝ նույն տարածքում մարդահամարի ընթացքում հաշվառված առկա ընդհանուր բնակչության թիվը 35.776 էր, այսինքն՝ պանդխտության մեջ էր գտնվում Բիթլիսի և Խլաթի գավառակների հայ բնակչության շուրջ 10 %-ը և, համապատասխանաբար, քանի որ պանդխտության էին դիմում գրեթե բացառապես տղամարդիկ, հայ արական բնակչության շուրջ 20 %-ը): Նշված տարածքի համար որպես պանդխտության երկրներ նշվում էին Ռուսաստանը և ԱՄՆ⁴⁰:

Բուլանքի գավառակում 1913–1914 թթ. մարդահամարի տվյալներով գրանցվել էր 5.691 պանդուխտ (հայ բնակչության ընդհանուր թիվը՝ 24.476 շունչ): Որպես պանդխտության վայր նշվում էր բացառապես Ռուսաստանը⁴¹:

1913–1914 թթ. մարդահամարի ընթացքում Մուշի գավառակում (մոտավորապես համապատասխանում էր Մշո դաշտի տարածքին) գրանցվել էր 3.026 պանդուխտ (առկա հայ բնակչության թիվն ըստ նույն տվյալների՝ 65.441 շունչ): - Պանդխտության աշխարհագրությունը խայտաբղետ էր՝ ինչպես երկրի ներքին շրջաններ՝ Կ. Պոլիս, Հալեպ, Իզմիր, Խնուս, Կարին, այնպես էլ արտերկիր՝ Ռուսաստան, ԱՄՆ, Ռումինիա⁴²:

Գենջի գավառի Խուլփի գավառակում (Խիանքի և Խուլփի գյուղախմբեր) 1913–1914 թթ. մարդահամարի տվյալներով հաշվառվել էր 405 պանդուխտ (հաշվառված առկա հայ բնակչության թիվը՝ 8.316 շունչ): Այսինքն՝ պանդխտության մեջ էր շրջանի հայ արական բնակչության շուրջ 10 %-ը: Որպես պանդխտության վայր գրեթե բացառապես նշվում էր Հալեպը, առանձին դեպքերում՝ Կարինը և Դիարբեքիրը (“Տիգրանակերտ”)⁴³:

³⁹ Տե՛ս ՀԲԸՄ Նուբարյան գրադարանի արխիվ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 45–48: Համեմատության համար նշենք, որ 1880 թ. Հայոց պատրիարքարանի հանձնարարությամբ կատարված մարդահամարի տվյալներով Հալեպում կար 303 սասունցի պանդուխտ (տե՛ս Վ. Քէշիշեան, նշվ. հոդվ., էջ 114): Ծնունդով սասունցի Մկրտիչ քահանա Մուրադյանը 1910 թ. գրած “Սասունցիները Հալեպի մեջ” հոդվածում մոտ 4.000 սասունցի պանդուխտ է հաշվում Հալեպում և շրջակայքում (նույն տեղում, էջ 127):

⁴⁰ ՀԲԸՄ Նուբարյան գրադարանի արխիվ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 48–52.

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 61:

⁴² Նույն տեղում, էջ 55–59:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 61:

Վերոնշյալ տվյալների հիման կարելի է ենթադրել, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին պանդուխտ էր Բիթլիսի նահանգի Բիթլիսի և Մուշի գավառների ընդհանուր հայ բնակչության շուրջ 7–8 %-ը կամ հայ արական բնակչության շուրջ 14–15 %-ը: Հաշվի առնելով, որ աղբյուրները չեն հաղորդում Սղերդի գավառի հայ բնակչության շրջանում պանդխտության երևույթի տարածված լինելու մասին, և մարդահամարի հարցաթերթերում նշված գավառից պանդուխտների թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները բացակայում են, ապա նշված գավառի հայ բնակչության թվի ավելացմամբ պանդխտության տոկոսային հարաբերակցությունն ամբողջ Բիթլիսի նահանգի հայ բնակչության համեմատ պետք է մի փոքր նվազ լինի՝ 12–13 %⁴⁴:

Գ. Ներգաղթի (հայրենադարձության) միտումները 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո

1908 թ. հուլիսին Օսմանյան կայսրությունում իշխանության եկած երիտթուրքերը վերականգնում են դեռևս 1876 թ. ընդունված սահմանադրության գործողությունը, ինչպես նաև քայլեր են ձեռնարկում Աբդուլ Համիդի վարչակարգի «գուլումի» քաղաքականության որոշ տարրեր վերացնելու, հասարակական-քաղաքական կյանքն ազատականացնելու ուղղությամբ: Արևմտահայության օգտին անցկացվում են որոշ բարելավումներ. վերացվում է Արևմտյան Հայաստանում հաստատված արտակարգ ռեժիմը, որը սահմանափակում էր հայերի՝ գավառից գավառ, գյուղից քաղաք տեղափոխվելու, արտերկիր մեկնելու իրավունքը, թույլատրվում է կոտորածների ու հալածանքների հետևանքով երկրից փախած հայերին վերադառնալ, բանտերից և աքսորավայրերից արձակվում են բազմաթիվ հայ կալանավորներ, դադարեցվում է հայդուկների հետապնդումը, ինչի շնորհիվ շատերը դուրս են գալիս թաքստոցներից ու վերադառնում իրենց տները, մեծացվում են հայերի ներկայությունն և կշիռը տեղական կառավարման մարմիններում և այլն⁴⁵:

⁴⁴ 1913–1914 թթ. Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարների տվյալների հիման վրա ֆրանսահայ ուսումնասիրող Ռայմոն Գևորգյանի կատարած հաշվարկով Բիթլիսի նահանգի Բիթլիսի և Մուշի գավառներից Մեծ եղեռնի նախօրյակին պանդուխտ էր 15.307 հայ, իսկ առկա հայ բնակչության թիվը 196.840 շուրջ էր (տե՛ս R. H. Kevorkian, P. B. Paboudjian. Les Armeniens dans l'Empire Ottoman a la veille du genocide, Paris, 1992, pp. 59–60): Համապատասխանաբար, պանդուխտ էին նշված տարածքի ընդհանուր հայ բնակչության մոտ 7 %-ը և արական սեռին պատկանող հայ բնակչության մոտ 14 %-ը:

⁴⁵ Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան. Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում,

Օնունդով մշեցի, դեպքերին ականատես Միսակ Բդեյանը, անշուշտ, որոշակի չափազանցությամբ, հետևյալ կերպ է նկարագրում 1908 թ. սահմանադրության հռչակումից հետո առաջ եկած նոր իրողությունները. “Մշոյ զաւարի ամբողջ հայութիւնը լայն շունչ մը առաւ. այլևս չկային նախկին հարստահարութիւնները, տուրքերու ապօրինի գանձումները, ժանտարմներու վատ արարքները, միւլթագմ-ճիներու կողմէ գիւղերու թալանումը, խաֆիրութեան⁴⁶ տուրքը ... Հայութիւնը, որ իր հոգեվարքի վերջին օրերը կ’ապրէր, նորէն սկսաւ վերակենդանանալ, իր աշխատունակութեամբ, տոկունութեամբ և ջանասիրութեամբ, դեռ մէկ երկու տարի չանցած, ամէն բանի տէր դարձաւ”⁴⁷:

Արդու Համիդի իշխանության տարիներին քրդերի միջոցով հայերին զսպելու քաղաքականության հետևանքով, քաղաքականություն, որով քուրդ ցեղապետերին փաստացի արտոնվում էր անպատիժ գործել հայերի նկատմամբ ցանկացած ապօրինություն, քրդերին հաջողվել էր տիրանալ հայերին պատկանող բազմաթիվ վարելահողերի, քրդացնել բազմաթիվ հայկական բնակավայրեր, դրամի շորթման ռեժիմ հաստատել Բիթլիսի նահանգի առանձին շրջանների հայկական գյուղերի նկատմամբ: Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո քուրդ ցեղապետերը՝ որպես Արդու Համիդի “հետադիմական” ռեժիմի հենարան ուժ, որոշ չափով կորցրին իրենց նախկին արտոնյալ կարգավիճակը: Զգալիորեն թեթևացավ նահանգի հայերի նկատմամբ նրանց լուծը:

Վերոնշյալ գործընթացների հետևանքով սկսեցին Արևմտյան Հայաստան վերադառնալ նախկինում Բալկանյան երկրներում և Կովկասում հանգրվանած տարագիրներից շատերը: Համաձայն Բիթլիսում Ռուսաստանի հյուպատոս Վ. Շիրկովի 1909 թ. սեպտեմբերի զեկուցագրի՝ 1909 թ. սկզբներին արդեն Տարոն էր վերադարձել մոտ 5.000 մարդ: Հյուպատոսը նաև նշում էր, որ Ռուսաստանից Թուրքիա վերադարձող հայերի քանակն աստիճանաբար մեծանում է⁴⁸: Ըստ մամուլում հրա-

Երևան, 1979, էջ 20–21: Տե՛ս նաև Վ. Բայբուրդյան. Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 608:

⁴⁶ “Խաֆիրը” կամ “խաֆիրությունն” առաջացել է արաբերեն խաֆիր կամ դաֆիր բառից, որ նշանակում է պահապան: Դրա էությունն այն էր, որ մի դեպքում գյուղացիներն էին դիմում աղաներին կամ քուրդ ցեղապետերին՝ խնդրելով պաշտպանություն կողմնակի հարձակումներից, պարտավորվելով, որ կվճարեն դրա համար, մի այլ դեպքում աղաներն իրենք էին իրենց հայտարարում գյուղացիներին կողմնակի հարձակումներից պաշտպանողներ և այդ պաշտպանության համար ստիպում էին նրանց վճարել զանազան տուրքեր [տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան. Սոցիալական տերմիններն Արևմտյան Հայաստանում (XIX դար – XX դարի սկիզբ). – ՊԲՀ, 1992, - 2–3, էջ 137–138]:

⁴⁷ Մ. Բդեյան, Մ. Բդեյան. նշվ. աշխ., էջ 269:

⁴⁸ Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան. նշվ. աշխ., էջ 20–21:

պարակված տվյալների՝ 1909 թ. սեպտեմբերի դրությամբ Արևմտյան Հայաստան էր հայրենադարձվել մոտ 20.000–25.000 վանեցի ու մշեցի հայ⁴⁹:

Սկսեցին աստիճանաբար Բիթլիսի նահանգ վերադառնալ նաև քրդերի ճնշումների հետևանքով ներքին տեղահանված, այսինքն՝ հարևան նահանգներում ապաստան գտած որոշ հայեր: Մասնավորապես, այդ երևույթի մասին իր նոթերում արձանագրում է 1910 թ. սեպտեմբերին Խութ–Բոնաշենի գյուղերով ճանապարհորդած Արշակ Սաֆրաստյանը, ով այդ ժամանակ զբաղեցնում էր Դիարբեքիրում Մեծ Բրիտանիայի փոխհյուպատոսի պաշտոնը⁵⁰: Այսպես, նա նշում է, որ Խութ–Բոնաշենի շրջանի Գեղոնք (Գելոնք) բնակավայրում 1907 թ. գրեթե հայ չէր մնացել, սակայն 1910-ին իր այցելության ժամանակ գյուղը համեմատաբար շեն էր և բարգավաճ: Գյուղի հայ մեծավորի խոսքերով՝ շուտով գյուղ պետք է վերադառնային նախկինում Խնուս փախած չորս ընտանիք⁵¹:

Իր բնակչությունը սկսել էր վերականգնել և նույն շրջանի Լորտնձոր (Լողրձոր) բնակավայրը: Եթե 1907 թ. Ա. Սաֆրաստյանի այցելության ժամանակ այնտեղ կար ընդամենը 7 տուն հայ, ապա 1910-ին գյուղի հայ տների թիվը հասել էր 23-ի: “Այժմ սահմանադրութենէն յետոյ վերադարձած էին փախստականներ եւ դեռ պիտի գային ուրիշներ”⁵², – հաղորդում է հեղինակը:

Դրա հետ մեկտեղ 1912 թ. հոկտեմբերին Տարոնի թեմի հոգևոր առաջնորդ Ներսես եպիսկոպոս Խարախանյանը տեղի հայության վիճակին նվիրված իր զեկուցագրերից մեկում արձանագրում էր. “Օսմանեան սահմանադրութեան հոշակումը որքան որ մեծ խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ բոլոր հայերու կողմանէ՝ սակայն անոր արդիւնքը չեղաւ այն, ինչ որ կ’ակնկալէր ճնշուած ժողովուրդը. իրաւ է, մէկ երկու տարի մասնակի խաղաղութիւն մը և ապահովութիւն տիրեց ու երթևեկ-

⁴⁹ Տե՛ս “Վաթանը ձեզ կանչում է”. – “Հորիզոն” (Թիֆլիս), 4. IX. 1909:

⁵⁰ Տե՛ս Ա. Սաֆրաստեան. Խոթ–Բոնաշեն գաւառները. ուղեւորական տեղեկագրութիւններ. – “Հանդէս ամսօրեայ” (Վիեննա), 1933, ԽԷ տարի, սեպտեմբեր–հոկտեմբեր, էջ 612 (“Սահմանադրութենէն ի վեր զգալապէս թեթեւցած էր Շէկօցի եւ Խութեցի աշիրեթների լուծը՝ այս (նկատի ունի Խութ–Բոնաշենի Թաղվրձոր հայաբնակ բնակավայրը – Ռ. Թ.) եւ շրջակայ հայ գիւղերի վրայէն, եւ ցիրուցան գաւառացիները տակաւ կը վերադառնային իրենց հողերի վրայ”): Դրա հետ պետք է արձանագրել, որ քրդերի կողմից հայկական գյուղերի ասպատակումները և հարստահարությունը չէին վերացել. Ա. Սաֆրաստյանն իր նոթերում նշում է նման մի քանի օրինակներ:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 613:

⁵² Նույն տեղում, էջ 615: Հայերի ներգաղթի մասին հեղինակն արձանագրում է նաև Խութ–Բոնաշենի Թաղավանք և Շամեանք բնակավայրերի մասին խոսելիս (տե՛ս Ա. Սաֆրաստեան. Խոթ–Բոնաշեն գաւառները. ուղեւորական տեղեկագրութիւններ. – “Հանդէս ամսօրեայ”, 1934, ԽԸ տարի, մայիս–հուլիս, էջ 308):

կութիւնները դիրացան, բայց հիմնական բարենորոգում մը և բարեկարգութիւն մը երբէք չգործադրուեցաւ և մեր թեմի մութ անկիւնները, ինչպէս են Սասուն, Խոյժ, Բռնաշէն, Մօտկան և այլն, նոյն իսկ ենթարկուած մնացին հնէն ի վեր տիրող բռնութեանց ներքև և որ աստիճան մը աւելի ծանրացաւ. որովհետև ի լուր սահմանադրութեան ճնշուածները շարժում մ'ըրին անոնց լուծը թօթափելու, սպանութիւններ, առևանգութիւններ և աւարատութիւններ ու գողութիւններ շարունակուեցան և չարագործները մնացին անպատիժ⁵³:

Բիթլիսի նահանգ վերադարձող հայերը բախվեցին մի շարք խնդիրների, որոնցից ամենակարևորն ու սուրը հողայինն էր՝ աբդուլհամիդյան բռնաճշումների տարիներին քուրդ և թուրք խոշոր հողատերերի կողմից տարբեր ճանապարհներով հայերից խլված հողակտորները հետ ստանալու հարցը: “Հայերը բռնութեան շրջանին ոչ միայն կողոպտած էին, ոչ միայն հազարաւոր պատուական կեանքեր զոհուած էին, այլ Համիտի հայաջինջ քաղաքականութենէն քաջալերուած թուրք ու քիւրտ պէյեր ու աղաներ հայերու կայուածներ յափշտակած էին. գիւղ չկայ, որ այդ գրկանքին ենթարկուած չըլլար: ... Այս մասին մանաւանդ անտանելի է այն հայերու վիճակը, որոնք ժամանակին սուրէ և հուրէ փախչելով գաղթած էին աստ ու անդ. մեծ մասը ռուսական հողի վրայ ապաստանած ու սահմանադրութեան լուրը առնելով վերադարձած էին հայրենիք. ասոնք մինչև այսօր էլ չկրցան ձեռք ձգել իրենց կայուածները ու կը մնան երեսի վրայ դռնէ դուռ թափառական, ոչ վարելահող ունեն և ոչ տուն-բնակարան, ոչ ոք կը գթայ անոնց արտասուքներուն”⁵⁴ – գրում էր Ն. Խարախանյանը:

Թեպետ Օսմանյան կայսրության հայերի առջև ծառայած բազմաթիվ խնդիրները մնում էին չլուծված՝ ամեն դեպքում կենտրոնական իշխանությունների կողմից սիստեմատիկ հալածանքների թուլացման փաստը դրական ազդեցություն ունեցավ այդ թվում՝ նաև ներգաղթի (հայրենադարձության) միջոցով Բիթլիսի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի աճի վրա:

1914 թ. փետրվարի 8-ին ստորագրվեց ռուս-թուրքական համաձայնագիրը, որով նախատեսվում էր բարենորոգումներ իրականացնել Օսմանյան կայսրության արևելյան հայաբնակ նահանգներում: Այդ համաձայնագրի դրույթների կյանքի կո-

⁵³ “Հողային խնդիրը Տարօնում (Քաղուածք մի զեկուցագրից)”. – “Արարատ” (Էջմիածին), 1913, Տարի ԽԷ, հունվար, համար Ա, էջ 90: Տե՛ս նաև Հ. Մ. Պոդոսյան. Սասունի պատմություն, Երևան, 1985, էջ 288:

⁵⁴ “Հողային խնդիրը Տարօնում (Քաղուածք մի զեկուցագրից)”, էջ 90–91: Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո արևմտահայության կողմից առաջ քաշած հողային խնդրի մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Տեր–Կարապետեան. նշվ. աշխ. (Բիթլիսի նահանգում հողի գրավման օրինակները՝ էջ 8–28): Տե՛ս նաև Հ. Մ. Պոդոսյան. նշվ. աշխ., էջ 283–290, Ա. Ս. Համբարյան. նշվ. աշխ., էջ 48–105:

չելք, անշուշտ, բարելավելու էր հայության կացությունը և դրանով նպաստելու էր դեպի Բիթլիսի նահանգ հայերի հայրենադարձության միտումների ամրապնդմանը: Մակայն հայտարարված բարեփոխումներն այդպես էլ մնացին թղթի վրա. երիտթուրքական կառավարությունն Առաջին աշխարհամարտի բռնկումից անմիջապես հետո չեղյալ հայտարարեց բարեփոխումների համաձայնագիրը՝ մեկնարկ տալով Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության բնաջնջման միջոցով Հայկական հարցի վերջնական լուծման իր ծրագրին:

ИЗ ИСТОРИИ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ
БИТЛИССКОГО ВИЛАЙЕТА
(1880-е годы – 1914 г.)

РОБЕРТ ТАТОЯН

Резюме

Миграционные процессы армянского населения Битлисского вилайета Западной Армении за период с 80-х гг. XIX века до начала Первой мировой войны в 1914 г. характеризуются массовым внутренним и внешним оттоком армян. Главными причинами эмиграции битлисских армян были систематические преследования со стороны османских властей и местных курдских племен – погромы, убийства, общая незащищенность, двойное налоговое бремя, включающее в себя как законное налогообложение, так и незаконные поборы, случаи захвата земельных наделов и собственности.

Распространение получил также процесс отъезда армянского мужского населения Битлисского вилайета на заработки (пандхтютюн). Главными направлениями рабочей миграции битлисских армян являлись столица и прибрежные города Османской империи, Алеппо, Киликия, сопредельные страны – Российская империя (Восточная Армения и Кавказ), Греция, Румыния. Все большие темпы набирал процесс рабочей миграции в направлении США. Миграция рабочей силы была обусловлена главным образом экономическими причинами: общей экономической отсталостью региона и низкой производительностью земледелия и скотоводства – главных отраслей занятости армянского населения Битлисской провинции.

Вместе с этим, после Младотурецкой революции 1908 г. в атмосфере восстановления конституционного порядка, ослабления антиармянских репрессий эпохи правления султана Абдул-Гамида и оживления западноармянской общественно-политической жизни, параллельно с процессами эмиграции, наблюдалась и определенная тенденция к возвращению в родные места битлисских, ванских и эрзерумских армян, в особенности тех, кто ранее эмигрировал в Восточную Армению и на Кавказ.

FROM THE HISTORY OF THE MIGRATION PROCESSES OF THE ARMENIAN POPULATION
OF BITLIS VILAYET
(1880s – 1914)

ROBERT TATOYAN

S u m m a r y

The migration processes of the Armenian population of Bitlis vilayet of Western Armenia in the period from the 1880s until the eve of the First World War in 1914 are characterized by mass internal and external outflow of Armenians. The main causes of emigration of the Armenians were systematic persecutions by the Ottoman authorities and local Kurdish tribes– pogroms, killings, general insecurity, legal and illegal taxation, as well as cases of land-grabbing and deprivation of property.

The process of labor migration (pandkhtutyun) of the Armenian male population from Bitlis vilayet also became widespread. The main directions of the labor migration of the Bitlis Armenians were the capital and coastal cities of the Ottoman Empire, Aleppo, Cilicia, and the neighboring countries: the Russian Empire (Eastern Armenia and the North Caucasus), Greece, and Romania. The process of labor migration to the United States was gaining momentum. The labor migration was mainly due to economic reasons: the region's overall economic backwardness and low productivity of agriculture and cattle breeding which were the main areas of employment of the Armenian population of the Bitlis province.

At the same time, after the 1908 Young Turk Revolution, in the climate conducive to the restoration of constitutional order, the easing of the anti-Armenian repression during the rule of Abdul Hamid, and the revival of the Western Armenian public and political life, parallel with the processes of emigration a definite trend emerged towards the return of the Bitlis, Van and Erzurum Armenians, especially those who previously emigrated to Eastern Armenia and the Russian Caucasus, to their home areas.